

Фецко І. М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ АНТОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ ПРИРОДНИЧОМУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

Термінологія – це словниковий фонд будь-якої мови, який активно розвивається й відображає прогресивні зміни в науці, техніці та суспільстві. Одним із способів всебічно схарактеризувати й детально пояснити процеси та явища, якими оперує певна наука, є зіставлення й контрастність, виражені в лінгвістиці антонімами. Наявність антонімії є важливою ознакою системної організації термінів на рівні парадигматичних відношень. Антонімія апріорно займає вагоме місце в термінології, адже будь-яке явище, поняття, предмет сприймають глибше та яскравіше в зіставленні чи протиставленні, віднаходженні антитези, протилежного значення. Термінологи відзначають наявність антонімів у термінній підсистемі лексики, при цьому підкреслюючи, що по-перше, антонімія терміноодиноць істотно не відрізняється від ідентичного явища в загальноповсякденній лексиці, по-друге, антонімія навіть більш притаманна термінам, ніж загальноповсякденним словам.

У статті розглянуто явище антонімії в українській природничомузейній терміносистемі. Охарактеризовано основні ідеї, пов'язані з процесом виникнення та доцільністю функціонування цього явища в термінології. Наведено класифікацію музейноприродничих термінів-антонімів за різними критеріями: за планом вираження, частининомовною належністю, за кількістю складових частин, за походженням протиставлюваних елементів, з погляду поняттєво-семантичних зв'язків. Доведено, що антонімія у досліджуваній терміносистемі сприяє її системності. Результати дослідження антонімних відношень в українській терміносистемі галузі музейництва свідчать, що явище антонімії властиве не лише для загальноповсякденних лексичних одиниць, але й для термінологічних одиниць. Антонімія сприяє глибокому проникненню в сутність протиставлюваних понять, дає змогу цілісно та системно сприймати наукову інформацію, визначаючи місце кожного терміна в терміносистемі. Вираження антонімних взаємозв'язків у термінолексичній свідчить про наявність у ній системності, адже в науковому дискурсі для ефективного доведення істинності речей необхідне зіставлення протилежностей. Аналіз терміносистеми музейництва природничого профілю дає підставу стверджувати, що в її системі терміни з антонімними відношеннями використовуються досить часто.

Ключові слова: антонім, термін, українська мова, природнича музейна термінологія.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні зрушення в житті українського народу кінця ХХ – початку ХХІ ст. змінили мовну ситуацію, мовну політику й закономірно позначилися на перебігу наукового, технічного й мистецького розвитку в нашій країні. Усі аспекти науково-технічного, мистецького прогресу й соціального розвитку суспільства, їхня багатогранна динаміка знаходять своє втілення в мові й передусім у термінології як одній із підсистем мови, що найбільш динамічно розвивається [3, с. 200]. Термінологія – це словниковий фонд будь-якої мови, який відображає прогресивні зміни в науці та суспільстві. Без вивчення його складу і змін, що відбуваються в ньому, неможливо правильно зрозуміти закономірності розвитку мови в цілому. Термінологія складає значну

інформативну частину лексичної системи загальнолітературної мови, цей шар лексики в декілька разів перевищує обсяг загальноповсякденної лексики і є найбільш представницькою частиною спеціальної лексики. У ній найяскравіше проявляються особливості й специфіка тієї чи іншої професійної групи. Будь-яка галузь науки, техніки й мистецтва розвивається, спираючись на певну зафіксовану в термінах систему понять, адже мова входить у науку перш за все термінологією. Кожна терміносистема певної галузі знань становить у національній мові автономну ділянку, якій притаманні свої закономірності розвитку та функціонування.

Для сучасного термінознавства одним із найважливіших питань є теоретичне осмислення системних відношень між термінами. З'ясування особливостей системної організації сучасної

української термінології, семантичних відношень між її одиницями має велике значення для виявлення законів семантичного розвитку терміносистем, для подальшого впорядкування й стандартизації цього шару української спеціальної лексики [10, с. 109]. У зв'язку з цим особливого значення набуває аналіз явища антонімії, оскільки антоніми визначають «однією з найважливіших категорій системної організації термінології» [9]. Антоніми уточнюють характер поняття, сприяють вираженню однозначності й точності. Т. Михайлова зазначає, що «антонімами в термінології слід уважати відношення двох значень, що виражені різними термінами й передають істотні ознаки несумісних протилежностей або суперечностей видових понять стосовно одного родового, тобто мають спільну семантичну основу, а відмінні семи цих значень замінюють одна одну або одна виключає іншу» [6, с. 295].

Осмислення антонімії дає змогу точніше визначити місце терміна в конкретній термінній системі, а також дозволяє детально простежити його зв'язки та залежність від інших її компонентів. Виникнення антонімних пар у термінології завжди обґрунтоване. Це явище, як правило, доцільне і виправдане в кожному конкретному контексті, адже використовується для підкреслення діаметральної протилежності діапазону властивостей одного поняття. Саме цим антонімії пари термінології відрізняються від аналогічних у загальноживаній мові, де кожна одиниця має певну стилістичну забарвленість. У термінології певної галузі ці властивості виступають окремими термінними одиницями, які мають одне значення без емоційного забарвлення. Кожен складник антонімною пари виступає як окремий повноцінний термін, називаючи при цьому точну дефініцію. Отже, антонімії відношення не суперечать самій специфіці терміна, не порушують також й основних принципів термінології, серед яких важливими виділяють точність, однозначність та стилістичну нейтральність [2, с. 18].

Аналіз досліджень і публікацій. Питання сутності антонімії в термінології й особливості антонімних відношень неодноразово привертала увагу як українських, так і закордонних дослідників. Антонімії відношення пронизують практичні всі термінні системи, про що свідчать вагомі наукові дослідження. Так, О. Колган [3] зосереджує увагу на різновидах антонімів та шляхах їхнього творення в терміносистемі гірничої справи, Л. Халіновська [13] вивчає явище антонімії в українській авіаційній термінології, І. Черненко

[15] розглядає актуальні проблеми явища антонімії в терміносистемі галузі туризму, О. Тур [12] на формальному та семантичному рівнях характеризує антонімії відношення в українській термінології документознавства, Н. Краснопольська [4] розглядає актуальні проблеми антонімії в терміносистемі менеджменту, наводить класифікації антонімів за різними критеріями, Л. Харчук [14] досліджує антонімію в українській електроенергетичній терміносистемі, доводить, що антонімія як мовне явище є однією з істотних ознак системності досліджуваної терміносистеми, О. Гурко [1] окреслює особливості вияву антонімних відношень у термінолексичній графічного дизайну тощо. Однак особливості парадигматичної організації природничомузейних термінів в сучасній українській мові, зокрема з погляду антонімії, дотепер спеціально не вивчали, тому дослідження антонімії в музейній терміносистемі природничого профілю потребує більш глибокої наукової уваги. Отже, **актуальність дослідження** зумовлена загальною спрямованістю сучасних термінознавчих досліджень на комплексне вивчення антонімії у природничій музейній термінології, що сприятиме систематизації та структуризації досліджуваної терміносистеми.

Мета статті полягає у виявленні явища антонімії у системі природничомузейної термінології, виокремленні типів антонімів на позначення понять музейництва природничого профілю.

Об'єктом дослідження є терміни-антоніми природничомузейної галузі.

Матеріалом дослідження є вибірка термінів музейництва природничого профілю, яку укладено за матеріалами словника-довідника О. Климишина «Природничка музейна термінологія».

Предмет дослідження становлять структурно-семантичні та функціональні особливості термінів музейництва природничого профілю сучасної української мови.

Однією з істотних ознак системності термінології є відношення протилежності, які знаходять своє вираження в антонімії. Терміни-антоніми в українській мові характеризуються цілком визначеними парадигматичними властивостями: фронтальною протилежністю й розрізненням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією [8]. Основою антонімів, що утворюють найпростішу групу слів (пару), є, як відомо, наявність протилежності слів і понять. При цьому антонімами можна вважати поняття, що протиставляються за найбільш загальною та істотною для їхнього значення семантичною озна-

кою, характеризуючи явища одного плану й перебуваючи на крайніх позиціях відповідної лексико-семантичної парадигми [5, с. 106].

Термінологи відзначають наявність антонімів у термінній підсистемі лексики, при цьому підкреслюючи, що по-перше, антонімія терміноодиниць істотно не відрізняється від ідентичного явища в загальноживаній лексиці, по-друге, антонімія навіть більш притаманна термінам, ніж загальноживаним словам. Т. Михайлова пропонує вважати антонімними терміноодиниці, що номінують наукові поняття, які належать до того самого ряду явищ об'єктивної дійсності, але мають протилежні значення [7, с. 152]. Слушною є думка Т. Соколовської: «Антонімія термінів можлива лише за наявності терміносистеми, тобто коли існують взаємопротиставлені пари термінопонять, або якщо існує єдиний гіперонім для обох членів антонімної пари, крім того, смислові структури протиставлених термінів повинні бути однотипними та корелювати за якоюсь однією ознакою» [11].

Виклад основного матеріалу. Осмислення природи антонімії у термінології дає змогу визначити місце терміна в природничому музейній терміносистемі в його взаємозв'язках з іншими компонентами цієї системи. Аналіз терміносистеми музейництва природничого профілю дає підставу стверджувати, що в її системі терміни з антонімними відношеннями використовуються досить часто.

Українська термінолексика музейництва природничого профілю на рівні антонімних відно-

шень є неоднорідною за складом, структурою і ступенем протилежності лексико-семантичного й граматичного термінофондів.

За планом вираження антонімні терміноодиниці музейництва природничого профілю можуть бути однокомпонентними термінами та терміносполуками. Антонімні **однокомпонентні терміни** можна класифікувати за різними критеріями: а) за кількістю кореневих морфем: прості та складні. До простих

зараховуємо антоніми, які мають у своєму морфемному складі лише одну кореневу морфему: *панцирні – безпанцирні, реставрація – дереставація, хвостаті – безхвості* та ін. До складних належать терміни-антоніми, які складаються з двох і більше кореневих морфем, наприклад: *одноклітинні – багатоклітинні, парнокопитні – непарнокопитні, передньозяброві – задньозяброві, покритонасінні – голонасінні* та ін.

б) за якістю (подібністю) кореневих морфем виокремлюємо різнокореневі (*височина – низовина, народжуваність – смертність* та ін.) та спільнокореневі (*реставрація – дереставація, хребетні – безхребетні* та ін.) термінолексеми.

Крім однокореневої антонімії, яка ґрунтується на кореляції префіксів, у терміносистемі музейної справи наявні й пари антонімів, у яких антонімні відношення побудовані на основі протиставлення перших компонентів складних терміноодиниць за однакових других. Для вираження протилежності одиничності чи множинності, вираженої другим компонентом складної терміноодиниці, використовують усічені основи

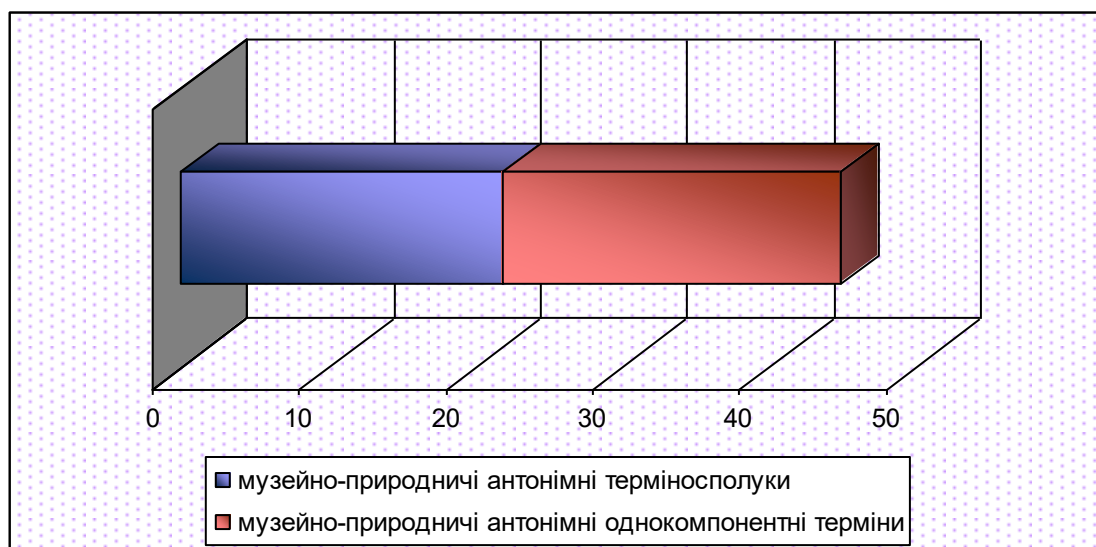

Рис. 1. Кількісне співвідношення антонімних пар природничомузейних терміноодиниць за планом вираження

грецького походження **моно-** (одно, єдино) й **полі-** (багато): *макрорельєф – мікрорельєф, макрофауна – мікрофауна, моногамія – полігамія, монокарпія – полікарпія* та ін.;

в) за частиномовним вираженням в українській терміносистемі музейництва природничого профілю антонімі терміни-слова, як і протиставлювані номінації в загальноживаній мові, належать до однієї лексико-граматичної категорії: іменникові (*еміграція – імміграція, інтер'єр – екстер'єр, реставрація – дереставрація* тощо), субстантивовано прикметникові (*панцирні – безпанцирні, хвостаті – безхвості, хребетні – безхребетні* тощо).

В українській терміносистемі функціонує велика кількість антонімічних терміносполук із протиставлюваними значеннями:

1) за кількістю складових частин серед антонімічних аналітичних термінів виділяємо лише двокомпонентні терміноодиниці (*акт приймання – акт видачі, перетворення повне – перетворення неповне, препарати мокрі – препарати сухі, продукція первинна – продукція вторинна, птахи осілі – птахи перелітні, ресурси відновні – ресурси невідновні, симетрія білатеральна – симетрія радіальна* та ін.).

Серед терміносполук наявні як різнокореневі протиставлювані компоненти, де протилежність може бути виражена різними коренями чи основами (*акт приймання – акт видачі, препарати мокрі – препарати сухі, птахи осілі – птахи перелітні, симетрія двобічна – симетрія променева* та ін.), так і спільнокореневі за допомогою додавання до того самого кореня чи основи антонімічних префіксів або частки «не» (*перетворення повне – перетворення неповне, ресурси відновні – ресурси невідновні, монтаж експозиції – демонтаж експозиції, чинники біотичні – чинники абіотичні* та ін.).

2) за походженням протиставлювані компоненти антонімічних терміносполук можуть бути питомими (*препарати мокрі – препарати сухі, продукція первинна – продукція вторинна, тварини теплокровні – тварини холоднокровні* та ін.) та запозиченими (*тварини гомойотермні – тварини пойкилотермні, симетрія білатеральна – симетрія радіальна* та ін.).

Лексичні терміни-антоніми у досліджуваній терміносистемі вказують на: якісні значення (*препарати мокрі – препарати сухі, вищі рослини – нижчі рослини, тварини теплокровні – тварини холоднокровні* та ін.), кількісні значення (*багатоцетинкові черви – малоцетинкові черви, продук-*

ція первинна – продукція вторинна, рослини дводомні – рослини одностовбурні та ін.), часові значення (рослини однорічні – рослини багаторічні та ін.), протилежно спрямованої дії (акт приймання – акт видачі, монтаж експозиції – демонтаж експозиції тощо).

За семантичним критерієм, тобто за поняттєво-семантичними зв'язками антоніми поділяють на контрарні, контрадикторні, комплементарні та векторні.

Контрарні – антоніми, які окреслюють такі протилежні поняття, між якими передбачено існування середнього (проміжного) поняття, наприклад: *ектодерма – мезодерма – ентодерма, рослини однорічні – рослини дворічні – рослини багаторічні* та ін. Крайні компоненти таких антонімічних груп перебувають у відношеннях повної антонімії, для всього ж ряду загалом властиві ступінчасті позиції;

Контрадикторні – антоніми, відношення між членами яких є суперечними або контрадикторними. Стрижневі слова-антоніми у таких парах взаємно передбачають та взаємно виключають одне одного, тобто заперечення відмінної семи одного з них дає чітке визначення іншій, але не замінює її. У цій групі антонімів можна виокремити спільнокореневі антонімічні пари, в яких до складу одного з термінів входить словотворчий префікс зі значенням заперечення або відсутності певної ознаки, наприклад: *перетворення повне – перетворення неповне, ресурси відновні – ресурси невідновні, чинники біотичні – чинники абіотичні, монтаж експозиції – демонтаж експозиції* та ін.

Комплементарні – антоніми, в яких сема протилежності виражає межу повної якості для родового поняття в його видових варіантах. У природничому музейній терміносистемі до цієї групи можна зарахувати такі антонімічні пари: *препарати мокрі – препарати сухі, тварини теплокровні – тварини холоднокровні* та ін.

Векторні – антоніми, які позначають дві протилежно спрямовані або взаємно-зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: *акт прийняття – акт передачі, монтаж виставки – демонтаж виставки, монтаж експозиції – демонтаж експозиції* та ін.

Висновки. Здійснивши комплексний аналіз терміноодиниць, бачимо, що в терміносистемі музейництва природничого профілю антонімі відношення активно функціонують. У процесі дослідження ми з'ясували, що за планом вираження антонімічні терміноодиниці можуть бути

однокомпонентними та терміносполуками. Своєю чергою виявили однокомпонентні терміноодиниці за кількістю і якістю (подібністю) кореневих морфем та за частиномовним вираженням. Серед антонімних терміносполук відзначаються продуктивністю терміноодиниці за кількістю складових частин та походженням. У досліджуваній галузі здійснили також аналіз терміноодиниць музейництва природничого профілю за семантичним

критерієм. Результати дослідження антонімних відношень в українській природничомузейній терміносистемі свідчать, що антонімію можна вважати позитивним явищем: за допомогою цього типу парадигматичних відношень змінюються номінації понять із протилежним змістом, що дає змогу найбільш точно визначити місце терміноодиниці в термінополі та логічні зв'язки з іншими термінами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гурко О. Явище антонімії в термінолексичі графічного дизайну. *Український смисл*. Дніпро : Ліра, 2019. С. 139–147.
2. Ковкіна Є. В. Антонімія у термінологічній системі криміналістики. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія : Філологія*. 2012. № 1014. Вип. 65. С. 18–21.
3. Колган О. Антонімія української гірничої термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Проблеми української термінології*. 2008. № 620. С. 200–203.
4. Краснопольська Н. Л. Антонімія в українській термінології менеджменту. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія : Філологічні науки*. 2013. Кн. 1. С. 206–209.
5. Куделько З. Антонімія в терміносистемі ринкових взаємин. *Проблеми української термінології : зб. наук. праць*. 2004. С. 106–108.
6. Михайлова Т.В. Антонімічні відношення українських науково-технічних термінів як мовне явище та суб'єкт лексикографії. *Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. К. : КНЕУ, 2003. Вип. V. С. 295–296.*
7. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Х., 2001. 184 с.
8. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів : Світ, 1994. 216 с.
9. Процик М. Р. Антонімічні відношення в українській видавничій термінології. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Проблеми української термінології*. 2006. № 559. С. 293–295.
10. Сіліна Д. С. Антонімія як системоформуюча категорія української коксохімічної термінології. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2015. Вип. 15(1). С. 109–111.
11. Соколовська Т. Синонімія та антонімія як базові парадигматичні класи в українській терміносистемі з генетики. *Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць*. 1998. С. 171–174.
12. Тур О. М. Явище антонімії в українській термінології документознавства. *Держава та регіони. Серія : Гуманітарні науки*. 2012. Вип. 2. С. 144–148.
13. Халіновська Л. А. Явище антонімії в авіаційній термінології. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2010. С. 366–369.
14. Харчук Л. Явище антонімії в українській електроенергетичній терміносистемі. *Science and Education a New Dimension. Philology*, III (16). 2015. Issue 70. P. 91–93.
15. Черненко І. Антонімічні відношення в українській термінології туризму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Проблеми української термінології*. 2010. № 675. С. 183–186.

Fetsko I. M. REPRESENTATION OF ANTONYMY IN THE UKRAINIAN TERMINOLOGICAL SYSTEM OF NATURAL MUSEUM WORK

Terminology is a vocabulary fund of any language that is actively developing and reflects progressive changes in science, technology and society. Comparisons and contrasts that are expressed in linguistics by antonyms are one of the ways to comprehensively characterize and explain in detail the processes and phenomena that a certain science operates. The presence of antonyms is an important feature of the systematic organization of terms at the level of paradigmatic relations. The antonymy a priori occupies an important place in terminology as any phenomenon, concept, object is perceived deeper and brighter in comparison or opposition, finding the antithesis, the opposite meaning. Terminologists note the presence of antonyms in the terminological subsystem of vocabulary, emphasizing that, 1) the antonymy of terminological units does not differ significantly from the identical phenomenon in common vocabulary, and 2) antonymy is even more inherent in terms than commonly used words.

The article considers the phenomenon of antonymy in the Ukrainian natural museum terminology. The main ideas related to the process of origin and expediency of the functioning of this phenomenon in terminology

are described. The classification of museum-natural terms-antonyms according to different criteria is given: according to the plan of expression, partial linguistic affiliation, the number of constituent parts, the origin of opposing elements in terms of conceptual and semantic connections. It is proved that antonymy in the studied terminological system contributes to its systemic nature. The results of the study of antonymous relations in the Ukrainian terminology of the museum industry identify that the phenomenon of antonymy is characteristic not only for commonly used lexical units, but also for terminological units. Antonymy contributes to the deep penetration into the essence of opposing concepts, allows a holistic and systematic perception of scientific information determining the place of each term in the terminological system. The expression of antonymous relationships in terminology indicates the existence of systematicity as the comparison of opposites is important for effective proof of the truth of things in scientific discourse. The analysis of terminological system of the museology of natural profile provides reasons to claim that terms with antonymous relations are used quite often.

Key words: *antonym, term, Ukrainian language, natural museum terminology.*